

DIN TERMINOLOGIA BRÂNZETURILOR ROMÂNEȘTI

ROMANIAN CHEESE TERMINOLOGY

(Abstract)

The present article analyzes some Romanian words expressing the notion of “cheese”, from the semantic, lexical, morphological and etymological points of view. Examples were taken from the best known dictionaries of our language. Those terms have different origins: Thracian and Latin inheritance, Turkish, Bulgarian loans in Romanian and French, English, Italian, German, Greek and Dutch neologisms. *Brânză*, *caș*, *cașcaval*, *urdă*, *telemea* are used in written starting with 14th-18th centuries texts and some of them appear in phrases and have special meanings in different scientific languages. They are also used as toponyms and surnames. Neologisms are present in the most recent dictionaries of our language, they are monosemantic, are not used in phrases and don't belong to other domains of Romanian Language vocabulary.

Cuvinte-cheie: termen, sens, dicționar, etimologie, atestare.

Key-words: term, meaning, dictionary, etymology, proof.

1. Introducere

În lucrarea de față propunem o analiză semantică, lexicală, morfologică și etimologică a câtorva lexeme aparținând câmpului brânzeturilor din limba română. Structura acestuia este eterogenă atât din punctul de vedere al vechimii termenilor, cât și al originii acestora. Sub raport etimologic, inventarul lexical propus de noi cuprinde:

- a. Elemente autohtone: *brânză*, *urdă*;
- b. Cuvinte moștenite din latină: *caș*;
- c. Împrumuturi vechi: *telemea* (din turcă), *cașcaval* (din bulgară);

d. Neologisme de diferite origini: *camembert*, *roquefort* (din franceză), *șvaițer*, *emmental* (din germană); *cheddar*, *chester* (din engleză), *gorgonzola*, *mozzarella*, *mascarpone*, *parmezan* (din italiană), *feta* (din greacă), *gouda* (din olandeză).

2. Atestările termenilor în limba română

Data fiind complexitatea problemei discutate, este interesantă o privire asupra modului în care aceste cuvinte sunt înregistrate în lucrările românești provenind din diferite perioade. Termenii din categoriile a, b și c sunt menționați în scris începând cu documente din sec. al XIV-lea – al XVIII-lea și figurează în toate dicționarele noastre importante.

Brânză – document raguzan din 1356-1381, în forma *brençe* = „caseus valachicus” (notație aproximativă a lui *brândză*), cf. CUV. D. BĂTR. I, 190.

Caș – (1523, cf. DERS).

Cașcaval – (document din 1683), cf. BAKOS.

Parmezan – (document din 1754), cf. IORGA, S. D. XII, 67.

Telemea – (1524), cf. G. LEX.

Urdă – (1550), cf. DOR.

Neologismele pe care le avem în vedere se clasifică astfel în funcție de vechimea atestărilor și de tipul acestora:

1. Cuvinte utilizate în texte din sec. al XIX-lea și al XX-lea:

Camembert – (1914), cf. DFR.

Roquefort – (1862), cf. ANTONESCU, D., DFR, DN³, DEXI, MDN, DICSUR.

Șvaițer – (1894), cf. ALEXI, W.

2. Nume comune ale căror prime mențiuni provin din unele publicații de la sfârșitul veacului trecut și care figurează numai în câteva lucrări lexicografice recente ale limbii noastre.

Cheddar – (1977), cf. DCR², DN³, DEXI, MDN, DICSUR.

Chester – (1978), cf. DN³, DEXI, MDN.

Feta – (1993), cf. DCR², DEXI, DICSUR.

Gorgonzola – cf. DEXI, MDN, DICSUR.

Gouda – cf. DICSUR.

Mascarpone – (1996), cf. DCR², DEXI, DICSUR.

Mozzarella – (1977), cf. DCR², DEX², DEXI, MDN, DICSUR.

3. Sensurile termenilor

Brânză s. f. 1. Produs alimentar obținut prin prelucrarea și coagularea (cu ajutorul cheagului) a laptelui. „8 putine de brândză” (a. 1588; CUV. D. BĂTR. I 207). „[S]-a scumpit brânza de oi” (ALECSANDRI, p. 336b/5). 2. (la pl., în forma *brânzeturi*) Sortimentele variate de brânză, cașcaval etc. Raion în care se găsesc sortimente de brânză. „A cumpărat pâine și apoi s-a dus la brânzeturi”.

Caș subst. 1. Produs alimentar obținut din lapte de oaie, vacă sau capră, închegat și stors de zer. „Kash = caseus” (ANON. CAR.). „M-ai închegat pre mine asemenea cu cășul?” (BIBLIA 1688, 367 b.). „Leasă pe care se usucă cașii” (DRĂGHICI, ap. TDRG). „Aceste zece cașuri du-le capului preste o mie” (BIBLIA 1871 id.). 2. P. anal. Substanță albicioasă care se formează în colțurile ciocului puilor de păsări; p. anal., un fel de spuzeală de o parte și de alta la încheietura gurii (omului) (ȘEZ. VI, 41, GOROVEI, CR.). „Să nu mănânci nimica, când scăpată soarele, căci vei face caș la gură (la chioturile gurii)” (ION CR. III, 148, ȘEZ. VI, 41).

Cașcaval s. n. Varietate de brânză fină, tare, în formă de turte sau de roți, preparată din caș de lapte de oaie (sau de vacă), dospit, fiert, frământat, sărat și uneori afumat. P. ext. Brânzeturi asemănătoare cașcavalului. „Cașcaval de Elveția” (PONTBRIANT), „de Parma” (ALEXANDRESCU, M. 210): „parmezan. Din Olanda ne vin cașcavalurile cele roșii, în chip de ghiulea” (MEHEDIŢI, P. 19). „Cașcavali care sânt râncezi” (N. COSTIN, ap. GCR II 12/16). „Au lot [= luat] 15 cașcavale” (a. 1760; IORGA, B. R. 225).

Parmezan s. n. Varietate de cașcaval uscat, specific provinciilor Parma și Reggio din Italia, care este preparat din lapte smântânit; p. e x t. cașcaval ras. „4 loț parmazan caș” (a. 1754; IORGA, S. D. XII, 67). „Un guzgan ... Au intrat ... într-un caș de parmezan” (ASACHI, P. 124/7). „Prăjituri de parmezan” (MANOLACHE DRĂGHICI, R. 239/22, cf. NEGULICI, STAMATI, D.). (Adjectival) „Brânză parmazană” (BARCIANU, V., cf. COSTINESCU).

Șvaițer s. n. Varietate de brânză fină, fermentată, cu gust dulceag, asemănătoare cu cașcavalul, prezentând goluri în masa ei și care se producea inițial numai în Elveția (cf. ALEXI, W., TDRG, RESMERIȚĂ, D., ȘĂINEANU, D. U.). „Luă o bucațică de șvaițer” (CĂLINESCU, E. O. II, 34, cf. DL, DM, DN²).

Telemea s. f. (Și adjectival, în sintagma *brânză telemea*) Sortiment de brânză preparată din caș bine stors, tăiat în bucăți cu fețe de obicei dreptunghiulare și conservat în saramură; brânză de Brăila. „Au dat la cazan împărătesc cașcaval și telemea” (a. 1818; DOC. EC. 186, cf. ȘIO II, 354). „Pentru masă mă reped pân la băcănie și fac rost de ceva măslina, o cutie de sardele, nițică telemea și gata afacerea” (ap. TDRG).

Urdă s. f. 1. Derivat al laptelui (de oaie) obținut prin fierberea zerului gras rămas de la prepararea cașului sau de la alegerea untului, uneori adăugându-i-se și lapte pentru a-i îmbunătăți calitatea. „Bărbănțe de urdă” (a. 1650; ap. PAVELESCU, E. 198, cf. ANON. CAR., MOLNAR, D. 87/10, KLEIN, D. 446). „Vine ... la stână și-și ia laptele, îl încheagă și scoate brânza și urda”. I. IONESCU, M. 367. „Lângă mămăligă-a pus și-un bulgăre de urdă” (VASILIU, P. L. 216). „Și-mi umbla din stână-n stână Să cerce brânza de-i bună Și urda din sărătură” (ȘEZ. XII, 95).

Camembert s. n. Brânză franțuzească, de vacă, fermentată, dulce, cu mucegai și miros puternic – < fr. *camembert*.

Cheddar s. n. Brânză englezească și americană, preparată din lapte de vacă și ulei de bumbac, porumb, cocos sau soia. „În S.U.A. s-au creat în acest sens produse care imită perfect – cel puțin din punct de vedere al aspectului – diferite soiuri de brânzeturi, cum ar fi «cheddar» sau «mozzarella» – pe bază de ulei de bumbac, porumb, cocos sau soia” (SCÂNTEIA, nr. 11 febr. 1977, 5) – < engl. *cheddar*, fr. *cheddar*.

Chester s. n. Brânză fermentată ca o pastă tare, originară din Anglia – < fr. *chester*.

Emmental s. Sortiment de brânză, originară din Elveția, de culoare galbenă, de o consistență medie și cu găuri în interior, cu gust picant, preparată din lapte de vacă; emmentaler – < fr., engl. *emmental*.

Feta s. f. Brânză originară din Grecia, asemănătoare cu telemeaua, care se produce din lapte de oaie sau de capră și se păstrează în saramură. „Negustorii unguri fac avere vânzând feta de Brăila fabricată în Mexic [...] Umblu un ceas pe Moșilor, prin fața buticurilor arabe care vând feta de Brăila produsă de bulgari” (R. LIB. 1 IX 1993, 1). „Importator direct din Olanda: lapte praf, brânză feta, conserve, carne” (R. LIB. 6 X 1993, p. 16, 9 VII 1993, 6) – < engl., fr. *feta*.

Gouda s. Cașcaval olandez învelit într-un strat protector de ceară sau de parafină galbenă – < engl., fr. *gouda*.

Gorgonzola s. f. Brânză de origine italiană, cu mucegai nobil și cu aromă puternică – cuv. it.

Mascarpone s. Brânză din Italia, folosită la prepararea unor creme sau a unor dulciuri. „Medicii italieni au confirmat [...] prezența bacilului botulismului în mascarpone, o specialitate de brânză italienească” (Ev. Z. 12 IX 96, 5) – < it. *mascarpone*.

Mozzarella – Tip de brânză nefermentată, preparată din lapte de bivoliță. „Deasupra se pune Mozzarella, în prealabil topită într-o tigaie încinsă, se presară pătrunjel. Mozzarella este o brânză italienească specială, care intră aproape în toate rețetele europene” (As 183/95, 4) – cuv. it.

Roquefort s. n. Brânză fermentată de origine franțuzească, din lapte de oaie, care este însământată cu un mucegai special – < fr. *roquefort*.

4. Analiza semică a termenilor

Inventarul lexical pe care-l avem în vedere poate fi grupat în funcție de origine, caracteristici, tehnică de fabricare, mod de păstrare etc.

Termenul *brânză*, datorită semantismului său complex, reprezintă denumirea generică a câmpului din care face parte. El se folosește atât singular, cât și ca determinat al unora dintre lexemele înrudite (împrumuturi și neologisme),

atunci când se urmărește individualizarea produsului desemnat de acestea (ex. *cumpăr brânză*, față de *cumpăr brânză roquefort*). În dialectul aromân este atestată și întrebuintarea sa ca determinant adjectival a lui *caș* (sintagma *caș brânzu*).

Substantivul *cașcaval* denumește subclasa brânzeturilor românești similare din punctul de vedere al aspectului și al procesului lor de fabricație. Se poate vorbi despre o concurență între lexemele *brânză* și *cașcaval* atunci când acestea au rolul de determinați ai altor nume din același câmp, astfel că, în limbajul curent, vorbitorii îl preferă pe primul (ex. *brânză de Olanda*, foarte rar, *cașcaval de Olanda*) datorită atât gradului mai mare de generalitate, cât și sensului său mult mai cuprinzător. Ceilalți termeni sunt folosiți fie singuri, fie ca determinanți ai numelor comune *brânză* și *cașcaval*, însă niciodată ca denumiri generice ale clasei căreia îi aparțin.

Sunt sinonime parțiale: *caș* și *urdă*; *cașcaval*, *cheddar*, *chester*, *gouda*, *șvaițer*, *emmental*, *gorgonzola*; *camembert*, *mascarpone* și *roquefort*.

5. Prezența în frazeologie

Se întâlnesc în frazeologie numai cuvintele *brânză*, *caș*, *cașcaval* și *urdă*.

Brânză:

1. Sintagme: *brânză zburată*; *brânză murată*; *brânză de oaie* (sau *de capră*, *de vacă* sau *de vaci*); *brânză de burduf*; *brânză de puțină*; *brânză acră*; *brânză bulgărească*; *brânză dulce*; *brânză sărată*; *Săptămâna brânzii*; *Lăsata* sau *lăsatul (secului) de brânză*; *Duminica brânzii* sau *a lăstatei (lăsatului) de brânză*; *Zgârie-brânză* sau *brânză-n sticlă*; *brânză de iepure* = „lucru imposibil”.

2. Expresii și locuțiuni: *a se face brânză*; *brânză bună în burduf de câine*; *brânza bună se face la stână*; *frate, (ne-)frate, dar brânza-i pe bani*; *a nu face nicio brânză*; *mare brânză*; *a băga în brânză pe cineva*; *a se împuși brânza*; *a nu fi de nicio brânză*; *a prins brânza viermi*; *să-mi dai și brânză de iepure și n-oiu mânca*: zice cel sătul, când nu mai poate mânca; (despre lapte) *a se face brânză*; *când e brânză, nu-i bărbântă* = „când ai una, îți lipsește alta”; *i-a picat brânza-n poală* = „a dat norocul peste el”; *s-a băgat brânza-n puțină* = „s-a isprăvit, nu se mai întâmplă ce s-a întâmplat”, „nu o să mai fie foloasele care au fost”; *opt cu-a brânzii* (s. *opt, și cu-a brânzii nouă*)!; *te duci opt cu-a brânzii!*; *brânză de iepure* = „lucru imposibil” (ZANNE, P. III, 488).

Caș:

1. Sintagme: *caș-baciu* s. m.; *caș sărat*; *caș murat*; *caș zburat*; *caș cu înăcreală*; *caș de puțină*; (în dialectul aromân) *caș brânzu*.

2. Expresii și locuțiuni: *a fi pâne și caș* = „a fi prieten bun, nedespărțit”; *a deșerta cașul* = „a o zbughi, a fugi” (Olt.), (ib. ZANNE, P. III, 513); *cu cașul*

la gură, copil fără experiență = „nematur, nepriceput”. „Pește în baltă, caș la stână“ (ZANNE, P. I, 591).

3. Construcții: *de-a cașul* = „numele unui joc de copii” (H IV, 402).

Cașcaval:

Expresii și locuțiuni: *a se întinde la cașcaval* = „a-și lua nasul la purtare”; *a se întinde ca cașcavalul prăjit* = „fără sfârșit”. „Prea se întinde abonamentul lui ca cașcavalul prăjit“ (CARAGIALE, ap. ȘIO); *a se da cașcaval* = „a fi moale, prost”; (fig.) *a gusta din cașcaval* = „a beneficia de anumite avantaje”: „Până nu mă mușcă ... pofta de a gusta din cașcavalul bugetului” (ALECSANDRI, T. 113); *a se apuca la cașcaval* = „a se nărași, a prinde gust de ceva”.

Telemea:

Sintagma *brânză telemea*, semicalc cu topică inversată după tc. *teleme peyniri* „idem.” (cf. tc. *peynir* „brânză”).

Urdă:

Expresii și locuțiuni: *s-alege urda din zăr* = „se alege binele de rău sau adevărul de neadevăr” (cf. ZANNE, P. IV, 167); *a mâncat urdă cu usturoi și cere să-i miroase gura a lapte*; *urdă de curcă* = „ceea ce nu există”; *urdă de sămânță* = „mâncare de post făcută din sămânță de cânepă pisată cu apă și amestecată cu miere”.

6. Compuse

Numai termenii de substrat și cel moștenit din latină au dat naștere compuselor care reprezintă denumirile populare ale unor plante.

Brânză: (Bot.) *brânza-iepurelui* = numele unei plante (nedefinite mai de aproape).

Caș: (Bot.) *Cașul-popei*; *cașul-găinei* = „nalbă”; *cașul-vrăbiilor* = „nalbă-de-câmp”; *cășuții-popei* = „nalbă-măruntă” (sau „nalbă-mică”).

Urdă: (Bot.) *urda-vacii* = a) „plantă erbacee perenă din familia cruciferelor, cu flori albe, mici, dispuse în corimb, având tulpina și frunzele acoperite cu peri cenușii; călțunaș, caprilemă, cresuță, floare-albă, hreniță, iarbă-lungă-de-lac, iarbă-lungoare, iarbă-crăiască, năsturel, soc-de-câmp”; (regional) b) „hreniță”; c) „creson”; d) „flămâncică”; e) „siminoc”; f) „coada-șoricelului” (ALR III 6 319/141); (regional) *urda-țarcii* = „flămâncică”; *urda-oilor* = „bulbuci”.

7. Domenii de utilizare

Se regăsesc în vocabularul specializat al unor domenii următorii termeni:
Muzică:

Brânză: (în forma articulată, *brânza*) Numele unui dans țărănesc (cf. DA).
Credințe populare/religie:

Brânză: *săptămâna brânzei*; *lăsata sau lăsatul de brânză* (cf. DA).

Caș: *Sâmbăta cașului*. (cf. DA).

Construcții navale:

Cașcaval: Pană metalică folosită la fixarea arborelui gabie pe gabie (cf. fr. „Coin métallique employé pour fixer la gabie au mât”).

Elemente ale mentalității sociale:

Brânză desemnează *zgârcenia*. „Zgârie-brânză” sau „brânza-n sticlă” (cf. DA).

Caș exprimă:

a) ideea de abundență: „Pește în baltă, caș la stână” (ZANNE, p. I, 591);

b) lipsa experienței de viață a tinerilor, neînțelepciunea: „Cu cașul la gură, copil fără experiență” (cf. DA).

Cașcaval sugerează tentația cuiva de a beneficia de cât mai multe avantaje. „Până nu mă mușcă ... pofta de a gusta din cașcavalul bugetului” (ALECSANDRI, T. 113).

8. Particularități morfosintactice

Au forme de plural înregistrate în dicționare cuvintele autohtone, cel moștenit din latină și câteva dintre împrumuturile vechi.

Brânză: pl. *brânzeturi*: „feluri de brânză, caș, urdă”. „Lăpturile și brânzeturile cele proaspete” (PISCUPESCU, O. 191). „Brânzeturile se numesc: caș, urdă, etc.” (H III 49, cfr. H II 71). „Brânzeturi și cașcavale” (JIPESCU, R., 212).

Caș: masc. pl. *cași*: „Leasă pe care se usucă cașii” (DRĂGHICI, ap. TDRG); n. pl.: *cașuri*. „Aceste zece cașuri du-le capului preste o mie” (BIBLIA 1871, 367 b.).

Cașcaval: masc. pl. *cașcavali*: „Cașcavali care sânt râncezi” (N. COSTIN, ap. GCR II, 12/16); n. pl.: *cașcavale*: „Au lot [= luat] 15 cașcavale” (a. 1760; IORGA, B. R. 225); n. pl.: *cașcavaluri*. „Din Olanda ne vin cașcavalurile cele roșii, în chip de ghiulea” (MEHEDINȚI, P. 19). „Au lot [= luat] 15 cașcavale” (a. 1760; IORGA, B. R. 225).

Parmezan: pl. *parmezane* (cf. DLR).

Șvaițer, *telemea*: fără pl.

Urdă: (rar) *urde* (cf. SCRIBAN, D.).

În limba contemporană, substantivele de mai sus sunt utilizate exclusiv la singular.

Pluralul „brânzeturi” s-a specializat ca termen generic al sferei semantice la care ne referim.

Apariția în același context a două lexeme din acest câmp este condiționată de anumite restricții.

Brânză se poate combina cu unii dintre termenii câmpului (excepție fac *urdă*, *caș*, *cașcaval*, *șvaițer*, *emmental*) în calitate de determinat nominal al

acestora. *Brânză* este utilizat doar dialectal (în sudul Dunării) cu valoare adjectivală (formă de masculin) pe lângă substantivul *caș*: *caș brânz*.

Caș admite ca determinant substantival lexemul *parmezan*: „Un guzgan ... Au intrat ... într-un caș de parmezan“ (ASACHI, p. 124/7). „Prăjituri de parmezan“ (MANOLACHE DRĂGHICI, r. 239/22).

Parmezan este folosit ca determinant adjectival al lui *caș* și al lui *brânză*: „4 loț parmazan caș“ (a. 1754; IORGA, s. D. XII, 67. 239/22); în sintagma *brânză parmazană* = „brânză din Parma“, (cf. BARCIANU, v., cf. COSTINESCU). Prin urmare, apelativul *parmezan* are o topică liberă în raport cu determinatul său (este antepus, dar și postpus acestuia) și este atestat și cu o formă învechită de feminin singular.

Caș și *urdă* nu se pot combina cu niciunul din celelalte lexeme ale sferei lor semantice. Celelalte neologisme pătrunse la noi la sfârșitul secolului trecut se întrebuințează atât singure, cât și împreună cu determinantul *brânză*.

9. Etimologia

Nu pun probleme din punctul de vedere al originii cuvintele:

Caș: lat. *caseus* „brânză”.

Cașcaval: din tc. *kaşkaval*, cf. bg. *kaškaval*, ngr. *κασκαβόλι*, magh. *kaskavál*, *kaskavale* (împrumut din română), cf. it. *caciocavallo* „un fel de caș care se amină de-a călarele” (din care provine termenul turc); arom. *cășcăvâl*.

Parmezan: germ. *Parmesan*, fr. *parmesan*.

Șvaițer: germ. *Schweizer* [*käsej*]

Telemea: tc. *teleme* „idem.”; cf. arom. *telemé*.

Din punctul de vedere al provenienței, neologismele pe care le-am menționat se pot împărți în două grupe: unele rezultate de la toponime și antroponime, și altele, aflate în legătură cu substantive comune, adjective sau verbe. Acestea și-au păstrat particularitățile fonetice și ortografice ale limbii de origine, sunt invariabile în funcție de număr, iar încadrarea lor în categoria genului gramatical s-a făcut potrivit aspectului lor formal (*gorgonzola*, *mozzarella*, *feta* au fost incluse în categoria numelor feminine, iar *șvaițer*, *roquefort*, *emmental*, *chester*, *cheddar* etc. au fost asimilate substantivelor neutre, *gouda*, *mascarpone*, având un statut neprecizat). Prima categorie de termeni este destul de numeroasă, iar cea de-a doua include doar cuvintele *mozzarella*, *feta* și *mascarpone*. Fenomenul transformării toponimelor și al antroponimelor în nume comune se manifestă frecvent în limbă și putem aminti aici câteva produse care au fost denumite după creatorii lor (ex. *chateaubriand*, *savarină*, *stroganoff* etc.). Era vorba inițial de o structură de tipul *determinat + determinant* (ex. *brânză de Roquefort*, *brânză de Gouda*), din care s-a păstrat, datorită tendinței de economie a sistemului, doar determinantul, care a devenit ulterior substantiv comun. *Roquefort* < top. *Roquefort*, din sudul Franței;

camembert < top. *Camembert*, sat în Normandia; *cheddar* < top. *Cheddar*, sat în Anglia; *chester* < top. *Chester*, din Anglia; *emmental* < top. *Emmental*, de pe valea râului elvețian Emme; *gorgonzola* < top. *Gorgonzola*, de lângă Milano; *gouda* < top. *Gouda*, din Olanda. *Feta* are ca etimon ngr. *tyri* „brânză” + *pheta*, it. *fetta* „felie”, *mozzarella* vine din it. *mozzarella*, diminutiv de la *mozza*, *mozzare* “cut off, blunted”.

Se observă faptul că aceste cuvinte nu pun probleme din punctul de vedere al etimologiei, așa cum se întâmplă în cazul celor autohtone, *brânză* și *urdă*, care au suscitad numeroase discuții. Despre acest aspect au vorbit prima dată B. P. Hasdeu, iar după el alți lingviști importanți, printre care Al. Rosetti, I. I. Russu, Gr. Brâncuș ș. a.¹

B. P. Hasdeu este autorul unei ipoteze extrem de curajoase și anume originea celtică a lui *brânză* și iraniană, în cazul lui *urdă*, ipoteză dezvoltată într-un amplu articol publicat în revista *Columna lui Traian*.² În opinia lingvistului citat *brânză* „aparține dialectului cisdanubian”, fiind un cuvânt necunoscut la ceilalți traci. Hasdeu combate etimologiile existente în dicționarul lui Pontbriant și în LB și propune pentru *brânză* etimonul *bo* + *ras* (în forma nazală *rans*), aflat în legătură cu pahl. *ranha* și huzvareticul *arang*, iar pe *urdă* îl apropie de rad. i.-e. *rud* „a curge”, avest. *urud-* „scurgere, fluid, râu”. Alți cercetători au dovedit o poziție mai rezervată în ceea ce privește originea celor două nume comune, încercând să găsească echivalente nu numai în albaneză ci și în alte limbi indo-europene. Păreră unanim acceptată este proveniența celor două cuvinte din substratul traco-dac.

10. Productivitatea

Cuvintele autohtone și cel moștenit din latină au dat naștere unui număr important de derivate și de compuse care aparțin limbii literare. Trebuie menționate cele care figurează în dicționarele noastre și care sunt frecvent utilizate de vorbitorii românei contemporane.

Brânză: der. *brânzar*, *brânzăreasă*, *brânzărie* (1810) – (Poenar 1842: 724); *brânzică*, *brânzos* – (Negruzzi 1857: 304); *brânzoaică* (1893, cf. DDRF); *brânzoi*, *brânzișoară*, *brânzeturi* (1854, cf. POLIZU); *a se brânzi* – (Sevastos 1893: 165); *a se îmbrânzi* (cf. TDRG).

Caș: der. *cășar* (1810; URICARIUL XIV, 239); *cășărie* (1498) – (Mihăilă 1974: 84); *cășuț*, *cășuleață*, *cășulean*, *cășet*, *cășos*, *cășcovă*, *cășlegi*, *cașcovă*, *cășar* (cf. TDRG).

¹ Pentru referințe complete v. bibliografia de la sfârșitul prezentului articol.

² B. P. Hasdeu, 1874, „Originile păstoriei la români. Studiu de filologie comparată”, *Columna lui Traian*, nr. 3, 105-107.

Urdă: der. *urdaci*, *urdar* (1593, cf. DERS); *urdaș*, *urdărie*, *urdăriță*, *urdeală*, *urdeancă*, *urdelăș*, *urdelniță*, *urdi* (1895, cf. DDRF); *urdina* (sec. XVI; COD. VOR.); *urdinare* (1649, cf. MARDARIE; *urdinat* (1645; HERODOT 114); *urdinător*, *urdinătoare*, *urdinătură*, *urdineală* (1670; ANON. CAR.); *urdiniș* (1591, cf. DIR); *urdoare* (1505, cf. DERS); *urduros* (1609, cf. MARDARIE).

Prin raportare la prima categorie de cuvinte, împrumuturile din turcă și bulgară s-au dovedit a fi mai puțin productive, iar derivatele rezultate de la acestea din urmă au un caracter regional și popular.

Cașcaval: der. *cașcaval* (unealtă de ciobănie, probabil „veșcă”; 1884-1885); *cașcavea*, *cașcavelă* (doc. din 1719, cf. DA), *cașcavealăc*, *cașcavet* (1825, cf. LB); (nord-vestul Munt.) *cășcăvală* (mijl. sec. XX), (Suciu, 2010: 167); *cășcăvălărie* (doc. din 1741, cf. DA); *cașcaval* (contaminare *cașcaval* + *cavaler*).

Telemea: (Dobr.) *telemegiu*, *telemengiu* (= persoană care prepară telemeaua) (doc. din 1933, cf. DLR).

11. Transferul în onomastică

Elementele lexicale autohtone au capacitatea de transfer în onomastică, ele sunt folosite ca toponime și antroponime atestate foarte devreme în limba noastră.

Brânză: antrop. *Nicolaus Briensa de Sereto* (1477) – (Mihăilă 1974: 79); *Brândză-veche* (1573) – (Bogdan 1946: 133); *Brândză* (1576) – (Rosetti 1978: 253), *Brânzaru*, *Brânzoi*, *Brânzovenescu* – (Graur 1965: 164); *Brânza*, *Brânzac*, *Brânzan*, *Brânzaru*, *Brânzănescu*, *Brânzăniuc*, *Brânzea*, *Brânzeanu*, *Brânzei*, *Brânzel*, *Brânzescu*, *Brânzeu*, *Brânzilă*, *Brânzoi*, *Brâzoiu*, *Brândza*, *Brândzaie*, *Brânzaș*, *Brânzău*, *Brânzică*, *Brândza*, *Brândzaie*, *Brânzaș*, *Brânzău*, *Brânzică*, *Bânzan*, *Brânză*, *Brânda* – (Brâncuș 1995: 27); ca supranume: *Brânza*, *Brânză*, *Brânda* – (Brâncuș 1995: 27).

Toponime: *Brândza* (1490) – (Bogdan 1946: 231), (Mihăilă 1979: 79); *Brânza*, *Brânzan*, *Brânzari*, *Brânzării*, *Brânzea*, *Brânzani*, *Brânzaru*, *Brânzău*, *Brânzela*, *Brânzari*, *Fața Brânzeștii*, *Brânzoe* (1560) – (Brâncuș 1995: 27).

Urdă: antrop. *Urdă*, *Urdan*, *Urda*, *Urdaș*, *Urdea*, *Urdeanu*, *Urdeș*, *Urdoi(u)* – (Brâncuș 1995: 46); *Urdărescu*, *Urdăreanu*; ca supranume, *Urda*, *Urdea* – (Brâncuș 1995: 46); *Orda*, *Urda* (n. de pers. și de loc atestate în sec. al XIII-lea în Panonia) – (Drăganu 1933: 46).

Toponime: *Urdești*, *Urdan*, *Urdarii* – (Constantinescu 1963: 401); *Urda*, *Urda de Jos*, *Dealul Urzii*, *Urdeasca*, *Urdești*, *Urdarii*, *Urdăreanca*, *Urdele*, *Urda* – (Brâncuș 1995: 46).

A rezultat doar câte un nume propriu de la substantivele comune *caș* și *cașcaval*.

Caș: *Cășulina* (n. de oaie albă) – (Densusianu 1915: 82).

Cașcaval: antrop. *Cașcaval* – (Suciu 2010: 167).

Concluzii

Câmpul lexical al brânzeturilor românești este bogat, cuvintele care-l alcătuiesc putând fi grupate în patru categorii: termeni de substrat și moșteniți din latină, împrumuturi vechi și neologisme pătrunse în română în momente diferite: *șvaițer*, *parmezan* (sec. 18), *camembert* etc. (sec. 20-21). Primele trei categorii de cuvinte sunt vechi în limba română, apar în toate dicționarele noastre, au un semantism complex și foarte bogat, care pune în evidență aspecte specifice unei civilizații arhaice de tip pastoral și agricol. Lexemele de substrat și cel moștenite din latină (în comparație cu împrumuturile vechi) sunt atestate foarte devreme în documente: ex. *brânză*, (sec. al XIV-lea). Poziția lor foarte importantă în limba română rezultă din prezența acestora atât în numeroase derivate și compuse, cât și în frazeologie. Aceste elemente lexicale se întâlnesc și în vocabularul specializat al unor domenii, printre care medicina și muzica, dar și al unor practici religioase și magice.

La polul opus se situează neologismele de proveniență franceză, engleză, germană, italiană etc. Unele dintre acestea circulă la noi încă din secolul al XIX-lea, ex. *roquefort*, în timp ce altele au început să fie folosite abia după 1990 datorită schimbărilor produse în societatea românească postdecembristă și a deschiderii acesteia către valorile materiale occidentale. Apariția acestor nume comune a fost determinată de doi factori importanți: comercializarea pe piața noastră a unor noi mărci de brânzeturi și îmbogățirea vocabularului culinar românesc cu noțiuni necunoscute până atunci. Vorbitorii români s-au familiarizat relativ repede cu acești termeni datorită prezenței lor în ziare, reviste, la televiziune și pe internet. Ele sunt înregistrate doar în DEX (parțial), DCR, DEXI, DICSUR și sunt folosite mai cu seamă în mediul urban. Câmpul semantic pe care-l discutăm este deschis din punctul de vedere al inventarului, el putându-se îmbogăți în continuare.

Primele trei categorii de cuvinte au numeroase sensuri proprii și figurate, se întâlnesc într-un număr important de derivate, compuse, expresii, locuțiuni, sintagme, construcții, proverbe și zicători. Contextele utilizate pentru exemplificarea definițiilor provin din texte foarte vechi, atât din cele religioase, cât și din lucrări aparținând celor mai variate domenii. Articolele dintr-un dicționar-tezaur oferă o privire de ansamblu și asupra istoriei mentalităților, a ocupațiilor, a trăsăturilor morale definitorii ale unui popor, fapt valabil și în cazul despre care discutăm. Limba este un organism viu și flexibilitatea cea mai mare se manifestă în cazul vocabularului. Exemplele pe care le-am luat în discuție sunt relevante pentru această afirmație. Câmpul semantic analizat de noi și-a păstrat de-a lungul timpului elementele lexicale constitutive, dar

s-a și îmbogățit cu altele de diferite origini. Numele comune din substratul traco-dac, cel moștenit din latină și împrumuturile vechi aparțin limbii literare contemporane și au o circulație generală pe întreg teritoriul locuit de români. Ele fac parte din lexicul de bază, deoarece noțiunile denumite nu au fost înlocuite în timp prin altele. Neologismele aparținând vocabularului internațional s-au impus în țara noastră în contextul răspândirii gastronomiei altor popoare și a pătrunderii pe piața noastră a noilor produse alimentare. Vorbitorii români s-au familiarizat cu aceste noțiuni în timpul călătoriilor în diferite state occidentale, cât și prin intermediul emisiunilor TV, al revistelor cu caracter culinar, al reclamelor și al internetului. Cu toate acestea, în limbajul curent numele comune *brânză*, *caș*, *cașcaval*, *telemea*, *șvaițer* au o circulație mult mai mare în raport cu apelativele foarte noi ale domeniului chiar dacă ultimele sunt mai importante cantitativ. Acestea din urmă nu sunt înregistrate decât în foarte puține lucrări lexicografice importante ale limbii române, deși ele sunt cunoscute și utilizate destul de des (în special în mediul urban). Cel mai bogat inventar în acest sens îl au DEXI, DICSR, MDN³, DCR². Faptul este meritoriu și exemplul ar trebui urmat și de către dicționarele Academiei, în special de DEX (care este cel mai cunoscut și folosit dicționar românesc explicativ) și DLR (în noua ediție aflată în lucru la București, Iași și Cluj-Napoca).

BIBLIOGRAFIE

- Alexi, Th., 1894, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch. Zweite verbesserte und vervollständigte Auflage. Dicționar româno-german*. A doua edițiune prelucrată și completată. Kronstadt [Brașov], Verlag von H. Zeidner, Editura H. Zeidner (ALEXI, W.).
- ANON. CAR., *Dictionarium valachico-latinum*. Primul dicționar al limbii române. [Cunoscut sub numele *Anonymus Caransebesiensis*, București, Editura Academiei Române, ediția 2008.
- Antonescu, G. M., 1862, *Dicționar rumân* București, Librar-editor George Ioannide. Imprimeria Națională a lui Stephan Rassidescu.
- Bakos, Ferencz, 1982, *A magyar szókészlet román elemeinek története*, Budapest (BAKOS).
- Barcianu, Sab. 1868, *Vocabulariu român-nemțesc*. Hermanstadt, Sibii, Tipariul și Editura lui Teodoru Steinhaussen (BARCIANU, V.).
- Bogdan, Damian P., 1946, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București.
- Bolocan, Gh., Nestorescu, Virgil, Robciuc, Ion ș. a., 1981 *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române, 1374-1600*, București, Editura Academiei Române (DERS).

- Brâncuș, Gr., 1983, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, Editura Academiei Române.
- Brâncuș, Gr., 1995, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, București, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica VIII, 22, 23.
- Candrea, I-A. – Adamescu, Gh., 1926-1931, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, București: Editura „Cartea Românească”. (CADE)
- COD. VOR., *Codicele Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu. Universitatea București. Institutul de Lingvistică. București, Editura „Minerva“, p. 227–400.
- Constantinescu, N. A., 1963, *Dicționar onomastic românesc*, București, Editura Academiei Române (DOR).
- Costinescu, Ion, 1870, *Vocabular româno-frances*. I–II. București. I: *A – Înzestrare*; II: *J – Zuluŧ* (COSTINESCU, V.).
- Damé, Frédéric, 1893–1895, *Nouveau dictionnaire roumain-français*. [Vol. I–IV]. Bucarest, Imprimerie de l’État (DDRF).
- Dănilă, Elena, Dănilă, Andrei, 2011, *Dicționar ilustrat de cuvinte și sensuri recente în limba română*, București, Editura „Litera internațional” (DICSR).
- Densusianu, Ov., 1915, *Graiul din Țara Hațegului*. București, Socec & Co.
- Dicționarul explicativ al limbii române*, 1998, București, Editura „Univers Enciclopedic” (DEX).
- Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*, 2007, Iași, Editurile: „Arc & Gunivas” (DEXI).
- Dicționarul limbii române*, 1913, 1940, t. I, partea I: A-B, București, Librăriile Socec; t. I, partea II: C., București, Tipografia ziarului „Universal” (DA).
- Dicționarul limbii române*, serie nouă, literele S, Ș, V, București, Editura Academiei (DLR).
- Dimitrescu, Florica, 1997, *Dicționar de cuvinte recente*. Ediția a II-a. București, Editura Logos (DCR²).
- Drăganu, N., 1933, *Români în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională.
- Gherman, Alin-Mihai, *Primele lexicoane românești*, Ms. Cluj (G. LEX.).
- Graur, 1965, *Al. Nume de persoane*, București, Editura Științifică.
- Hasdeu, B. P., 1874, „Originile păstoriei la români. Elemente dacice. I. Cioban, baci, urdă, stână, brânză, Studiu de filologie comparată”, *Columna lui Traian*, nr. 3, p. 105, 107.
- Hasdeu, B. P., 1877, *Cuvente den bătrâni*. Tom. I. *Limba vorbită între 1550-1600. Studiu paleografico-linguistic*, București, Editura Academiei Române, 1978 (CUV. D. BĂTR.).
- Hasdeu, B. P., 1887, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și populare a românilor*, vol. II, București, Editura „Minerva” ediție îngrijită de Gr. Brâncuș.
- Herodot (1645), *Istoriei*, ed. N. Iorga, Vălenii de Munte, 1909 (HERODOT).
- Ionescu, Adriana, 1985, *Lexicul românesc de proveniență autohtonă în textele din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, București, TUB.

- Jordan, Iorgu, 1983, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, Editura Academiei Române.
- Lesicon românescu-lătinescu-ungurescu-nemțescu*, Buda, 1825 (LB).
- Iorga, N., 1906, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Publicate de N. Iorga, Vol. XII, București, „Minerva” (IORGA, S. D.).
- Marcu, Florin, Maneca, Constant, 1978, *Dicționar de neologisme* (ed. a III-a), București, Ed. Academiei Române (DN³).
- Marcu, Florin, 2008, *Marele dicționar de neologisme*. Ediția a X-a, revăzută, augmentată și actualizată București, Editura Saeculum Vizual (MDN).
- Mardarie Cozianul, 1649, *Lexiconul slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*, ed. Gr. Crețu, București, 1900 (MARDARIE).
- Mihăilă, Gh., 1974, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul secolului al X-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, București (DLRV).
- Negruzzi, C., 1857, *Opere*, vol. I, ed. Liviu Leonte, București, Editura „Minerva”, 1974.
- Poenar, P., Aaron, F., Hill, G., 1841-42, *Vocabular franțezo-românesc*, I-II, București.
- Poghirc, C., 1969, *Istoria limbii române. II: Influența autohtonă*, București, Editura Academiei Române, 328.
- Polizu, 1857, = *Dicționar român-german*, Brașov (POLIZU).
- Pontbriant, Raoul de, 1862, *Dicționar româno-frances*. București și Göttingen, Adolf Ulrich, Paris, Gustave Bossange & C-ia, Leipzig, E. F. Steinacke (PONTBRIANT, D.).
- Riza, A., 1971, „Concordances lexicales entre elements roumains anciens et elements relevant des aires iraniene et caucasienne”, în *Studia et acta orientalia*, VIII, p. 29, 36.
- Rosetti, Al., 1978, *Istoria limbii române, I, de la origini până în secolul al XVII-lea*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Rosetti, Al., 1986, *Istoria limbii române. I. De la origini până la începutul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 246, 255, 390-391.
- Russu, I. I., 1970, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 139-140.
- Russu, I. I., 1981, *Etnogeneza românilor*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 272, 412.
- Scriban, A., 1939, *Dicționarul limbii românești (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaisme, neologisme, provincialism)* Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa bună” (SCRIBAN, D.).
- Sevastos, Elena, 1893, *Anecdote poporane*, Iași.
- Suciu, E., 2010, *Influența turcă asupra limbii române, II: Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, Editura Academiei Române.
- Șăineanu, C., 1914, *Dictionnaire français-roumain. Avec un supplement contenant l'argot parisien*, Bucarest, Imprimeria „Samitica”, Société anonyme, maison éditrice Craïova (DFR).
- Șăineanu, Lazăr, 1900, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, București, Socec (ȘIO₂).

Tiktin, H., 1903, 1911, 1924, *Rumänisch-deutsche Wörterbuch*. [Band I-III], Bukarest Staatsdruckerei (TDRG).

URICARIUL, 1852-1895, *Uricariul cuprinzetoriu de hrisoave, anaforale și alte acte, din suta a XVIII^a și a XIX^a, atingătoare de Moldova*. Sub redacțiunea dsale Theodor Codrescu. Vol. I-XXV, Iași, Tipografia „Buciumul Român“.

Mihaela MARIN
Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București